

САЗОНОВ В. В.,

кандидат юридичних наук,

докторант

(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.973

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-1-19>

КРИМІНОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ВНУТРІШНІХ ЗАГРОЗ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

У статті робиться спроба кримінологічного моделювання внутрішніх загроз економічній безпеці України. Запропоновано відповідну модель, що включає два порядки: кластерно-транспарентний і кластерно-дискретний. У першому виділено й описано три виміри формування та дії загроз: мислення, діяльність, інститути. Другий представлений кластерами загроз – узагальненими багатомірними їх групами: соціокультурними, політичними, екологічними, медико-соціальними, технологічними, фінансово-корпоративними тощо.

Ключові слова: економічна безпека, загроза, злочинність, фактор, кримінологічна модель, кластер, вимір.

В статті предпринята попытка криминалогического моделирования внутренних угроз экономической безопасности государства. Предложено соответствующую модель, включающую два порядка: кластерно-транспарентный и кластерно-дискретный. В первом выделены и описаны три измерения формирования и действия угроз: мышление, деятельность, институты. Второй представлен кластерами угроз – обобщенными многомерными их группами: социокультурными, политическими, экологическими, медико-социальными, технологическими, финансово-корпоративными и другими.

Ключевые слова: экономическая безопасность, угроза, преступность, фактор, криминалогическая модель, кластер, измерение.

The author of the article attempts to make criminological modeling of internal threats to Ukraine's economic security. Thus, the author has suggested two orders of the corresponding model, which are: cluster and transparent, cluster and discrete. The description of three dimensions of the formation and operation of threats has been distinguished in the first one. They are: thinking, activity, institutes. The second one is represented by clusters of threats – their generalized multidimensional groups: socio-cultural, political, environmental, medical and social, technological, financial and corporate, etc.

Key words: economic security, threat, crime, factor, criminological model, cluster, dimension.

Вступ. Економічна безпека держави традиційно перебуває у фокусі пріоритетних об'єктів деструктивного впливу на полі геополітичних протистоянь. Тому цілком закономерно вона розглядається в контексті базових складників національної безпеки. Водночас варто бути свідомим і того, що поширені техніки та технології безструктурного управління, застосування моделей і принципів теорії керованого хаосу передбачають викори-

стання для досягнення віддалених, часто неочевидних (за походженням) цілей у площині заподіяння шкоди економічній безпеці потенціалу внутрішньодержавних протиріч. До того ж, і самі вони, ці протиріччя суто внутрішньої генези, цілком «успішно», без допомоги будь-яких зовнішніх агентів впливу здатні самостійно генерувати комплекс загроз економічній безпеці власної держави, послаблюючи її можливості не лише на протистояння зовнішнім конкурентам, а й до збереження життєспроможності державотворчих проєктів загалом як внутрішньо, етногенетично (у сенсі самовідтворення політичної нації) заданих умов, запитів, засновків.

Українська держава, цілком вписуючись у цю гострокризкову панораму незавершеного постімперського транзиту (а точніше, становлення як такого), підійшла нині до пікової фази свого самовизначення і здатності до самозахисту. Саме в цій історичній фазі найбільш рельєфно проявилися як сформовані за три десятиріччя інституціоналізовані економіко-кримінальні форми, практики експлуатації національних багатств, народних ресурсів, так і економіко-функціональні порожнечі, блоки, бар'єри, які консервують усталений порядок деградації, стагнації в умовах пришвидшення соціального часу й цивілізаційного розриву, що з року в рік зменшує шанси нашої країни на остаточне утвердження себе не як об'єкта користування, а як суб'єкта самостійної претензійності та перспективи. Також є розуміння і того, що значною мірою несучі конструкції вказаного усталеного порядку виявляються або відверто кримінальними, заснованими на злочинних промислах і проявленими в них, або (та) мають криміногенний характер, сприяють подальшій криміналізації економіки. Ця обставина ставить на порядок денний питання про розробку кримінологічної моделі внутрішніх загроз економічній безпеці держави.

До вивчення загроз економічній безпеці держави з кримінологічних позицій неодноразово вдавалися О.М. Бандурка, Н.О. Гуторова, Г.Ю. Дарнопих, О.О. Дудоров, О.Г. Кальман, О.М. Литвинов, Ю.В. Орлов, В.М. Попович, В.П. Халін, І.О. Христич та інші вчені. Але, попри безсумнівну значущість проведеної роботи, отриманих наукових результатів, маємо констатувати відсутність сучасної та достатньо повної кримінологічної моделі загроз економічній безпеці.

Постановка завдання. Мета статті полягає у здійсненні кримінологічного моделювання загроз економічній безпеці України та репрезентації його результатів.

Результати дослідження. У науковій літературі неодноразово робилися небезуспішні спроби сформувані перелік загроз економічній безпеці, їх узагальнених груп. Під такою загрозою зазвичай розуміється сукупність умов і факторів, які створюють небезпеку в економічній сфері країни [1, с. 18]. Що ж до переліку загроз, то їх бачення оформлюється, виходячи з неоднакових критеріїв, а тому характеризується вельми розлогою варіативністю. Навіть поверхневий аналіз більшості з її проявів не міг би бути поміщений у формат окремої наукової статті. Тож у цій роботі ми позначимо лише деякі з них, котрі найбільшою мірою використовуються у науковому обігу, підтримуються дослідниками.

Так, одна група вчених дотримується підходу до групування загроз економічній безпеці, відповідно до якого візуалізуються три їх базові групи, а саме: а) загрози, що визначаються здатністю господарського механізму коригувати економічні процеси та залежать від зрілості економічної системи; б) загрози, які визначаються мінливими умовами розвитку економічної системи; в) загрози, що визначаються рівнем інтегрованості регіональних ринків [2, с. 42–43; 1, с. 18].

Інша група дослідників надає більш розгорнуту характеристику і виду розкладку загрозам економічній безпеці, до яких відносять: 1) втрату здатності економічної системи держави вийти з економічної кризи внаслідок критичного впливу таких чинників, як інтенсивне зростання економічної злочинності, що паралізує економічну систему держави та цивілізоване підприємництво; 2) критичне звуження ресурсного простору і втрату можливостей адаптації економічної системи до скорочення сировинних та енергетичних ресурсів; 3) якісну деградацію і структурну кризу індустріальних галузей внаслідок критичного падіння промислового, технологічного, науково-технічного, експортного, платіжного потен-

ціалів держави; 4) інтенсивне зростання інфляційних процесів; 5) критичний стан інфраструктури держави; 6) розвал фінансової системи держави та ін. [3, с. 51].

Неважко помітити, що викладені та подібні їм підходи є суто економічними за доктринально-предметною належністю. У жодному з них практично не приділяється належної уваги феномену криміналізації економіки, що може бути не лише наслідком її системних вад, а й детермінувати останні, консервуючи, загострюючи, ускладнюючи їх. Одна з нечисленних найбільш вдалих спроб усунути цю прогалину, специфікувавши економізм аналізу під запити правничої, кримінологічної науки, відображена позицією Г.Ю. Дарнопих та О.Г. Кальмана, котрі пропонують розглядати п'ять блоків загроз економічній безпеці:

1) загрози, що виникають внаслідок протиріч між новими ринковими відносинами, які починають формуватися на засадах економічних механізмів регулювання господарчої системи, і залишками суто адміністративного управління економікою;

2) загрози, що мають своїм джерелом невідповідність нормативно-правової бази щодо регулювання змісту і характеру «перехідних» відносин;

3) загрози, які формуються в рамках системи управління на базі протиріччя між проголошеними цілями економічних реформ і методами їх досягнення. Забезпечення економічної безпеки держави пов'язане із взаємодією державного регулювання і ринкової саморегуляції, загальних і власних інтересів. На підставі цього, зазвичай, формується девіантна поведінка, що призводить до поширення економічного і правового свавілля;

4) загрози, які випливають із суперечностей, пов'язаних із роздержавленням і приватизацією;

5) протиріччя між офіційно проголошеним курсом соціально орієнтованих реформ і реальним становищем широких верств населення. Відмова від соціальної політики призвела до різкого падіння рівня соціальної захищеності й соціального забезпечення. Криза соціальної сфери сприяє появі загрози з боку соціально-економічних відносин у вигляді соціальної напруженості [4, с. 63–67].

Викладене бачення загроз економічній безпеці України є комплексним, вказує як на системні прорахунки в економічному реформуванні (принаймні, у їх авторській інтерпретації), що, поза сумнівом, також мають свої криміногенні наслідки, так і на політико-правові чинники детермінації економічної злочинності, тінізації економіки. Щодо більшості з них, гадаємо, не може бути серйозних дискусій; за загальним визнанням вони є обґрунтованими. Водночас такі та подібні їм переліки, хоча і мають прикладну спрямованість у визначеній перспективі, не відображають цілісного концепту середовища загроз, адекватного, масштабованого з концептом економічної безпеки, адже не є інверсійною моделлю останньої.

Ми стверджуємо про наявність потреби у здійсненні кримінологічного моделювання, оскільки загрози необхідно передусім осмислити як певну умовну цілісність, що проектується у дискурсі саме як модель. Така необхідність зумовлена відповідним розумінням економічної безпеки як цілісного об'єкта кримінологічного забезпечення. Оскільки вона (безпека) мислиться у категоріях цілісного (нехай і внутрішньо дискретного) феномену, остільки ж формується і наукова, а також *похідна* від неї прикладна потреба у конструюванні моделі небезпек із подальшою пізнавальною реакцією у контурах перетворювальних потенцій, праксису.

Принагідно також акцентуємо на декількох методологічно значущих моментах кримінологічної моделі загроз економічній безпеці:

1) ця модель відображає мережеве структурно-функціональне середовище, яке формується зв'язками, вузлами, конкретними загрозами (факторами) як багатовимірний мисленнєво-діяльнісний соціальний простір. Принципово важливо зафіксувати те, що досліджувана кримінологічна модель є багатовимірною і передбачає:

а) множинність дискурсів (філософський (із власною поліфонічністю), економічний, політичний, правничий);

б) кластерність базових структур мережі факторів-загроз. Саме кластерний аналіз передбачає виділення первинних структурно значущих багатовимірних груп загроз (кластерів), у межах яких надалі доцільно провадити класифікації;

в) кластери один з одним можуть перебувати у відношеннях як детермінації, так і констеляції, що властиво саме для мережевого порядку;

г) кластери є предметно міждисциплінарними, можуть бути пізнані виключно у синтезі, на доктринально-компліментарних засадах у фокусі кримінологічних задач;

д) оперування такою моделлю передбачає як горизонтальний, у межах одного виміру, так і умовно вертикальний (міжвимірний) гносеологічний рух. Різні кластери одночасно можуть належати як до одного, так і різних вимірів мислення, діяльності, інституціоналізації, що відкриває трансклстерну панораму досліджуваної моделі, підкреслює її «об'ємність»;

2) кримінологічна модель загроз економічній безпеці передбачає як змістовно наповнені мережеві чарунки, так і лакуни, що можуть із часом, залежно від ситуації наповнюватися кримінально-криміногенними економіко-обструктивними факторами (загрозами) чи звільнитися від них. Ба більше: саме утворення функціональних лакун, порожнеч є первинною і необхідною підставою для розвитку економічної системи. Принципово важливо усвідомити, що без утворення простору для руху економічної системи розвиток рішуче неможливий; будь-які «реформи», «оптимізації» та подібні їм конотації довкола кримінологічного сектору економічної безпеки без утворення мережевих функціональних лакун є імітацією, симуляцією, що не має жодного відношення до дійсних параметрів стану безпеки;

3) досліджувана модель є цілісністю. Тому змістовне її насичення має враховувати відповідні всезагальному (принаймні у межах концепту «держава», з урахуванням предмету цього дослідження) рівню мислення засновки, установки у сфері економіки. Вони мають включати розуміння благ, цінностей і *похідних від них* національних економічних інтересів у зрізі соціокультурної та суто модельно-економічної (а з ними і політичної) ідентичності.

З урахуванням викладених методологічних зауважень можливо запропонувати *комплексне бачення кримінологічної моделі внутрішніх загроз економічній безпеці держави України*, що включає два базові порядки.

I. Багатовимірний, кластерно-транспарентний порядок, який передбачає диференціацію загроз за трьома вимірами їх сприйняття, а саме: мислення, діяльність, інститути.

1. *Мисленнєві загрози економічній безпеці України* можуть бути визначені кількома обставинами:

– відсутність у економічної (політичної) еліти установок на розбудову української державності. Йдеться про т. зв. олігархат, що остаточно утвердився за каденції другого президента України та постав симбіозом кримінального і партійно-номенклатурного, кон'юнктурного мислення, що у своїх синтетичних формах набуло яскраво вираженої експлуататорської спрямованості, максимально прибуткової критеріальності, вульгаризованого практицизму;

– розрив між політичною та інтелектуальною елітою, внаслідок чого з державної політики еліміновано мисленнєві засновки інноваційної економічної експансії як умови забезпечення економічної безпеки. Саме експансії. Мислення горизонтальними зв'язками на рівні моделей конкуренції приречене на вічну наздоганяльну модель екстенсивної економіки. Прагнення отримати й отримання нових для України, однак вже застарілих для прогресивних економічних і цивілізаційних систем технологій (у техніці, соціальному управлінні тощо) може сприйматися як зростання виключно порівняно з власним попереднім становищем. У дійсності, у контексті загальносвітової динаміки – це тупцювання на місці, у кращому разі. Здебільшого ж це регрес, в т. ч. й у безпековому вимірі. Конкурентна модель економіки для України не спрацьовує. Вітчизняна економіка в принципі не здатна конкурувати навіть з іншими країнами Східної Європи (за винятком, хіба що, Молдови та Республіки Білорусь). Це об'єктивні реалії, і не тільки сьогодення, а останніх тридцяти років і на перспективу. Єдиною потенційно ефективною моделлю розвитку вітчизняної економіки, здатною знизити її внутрішню суперечливість, криміногенність, є модель вертикальної експансії, що передбачає принципові інновації, які реалізуватимуться у національному економічному просторі як виключно оригінальний кінцевий продукт (товар, послугу, технологію).

Для цього необхідна зміна парадигми внутрішнього економічного середовища, структури економіки, звільнення, підготовка функціональних лакун під принципово нове, що може бути згенероване виключно як результат глибинного осмислення засад, закономірностей, тенденцій *глобального* економічного розвитку, як результат осмислення *цінностей та інтересів* (і лише у такій нерозривній зв'язці) людства як цілісності. У науковій літературі з цього приводу небезпідставно зазначається, що структура економіки України і надалі залишається деформованою, розбалансованою, генеруючи цілий комплекс загроз економічній безпеці у фінансовій, інвестиційній, виробничій, соціальній, екологічній та інших сферах, а це обмежує можливості підвищення якості економічного розвитку, незважаючи на його колосальний потенціал [5, с. 77–78]. Тому варто погодитися із В.І. Мунтіяном у тому, що потребують перегляду *базові підходи до розуміння цілей* структурної перебудови, структурної політики, їх механізмів та ефективності [5, с. 78] (курсив наш – В. С.).

У цьому аспекті, безперечно, правий був О.Г. Кальман, котрий підкреслював, що суперечності у системі економічних інтересів виступають теоретичною основою виникнення загроз економічній безпеці держави, які за сприятливих умов неодмінно набувають злочинного прояву [4, с. 59]. Інакше й бути не може, коли в авангарді державної економічної політики перебувають виключно економічні інтереси, а не блага, цінності, смисли, ідеї. Тому ще раз наголосимо: руйнація мислення у функціональних структурах державного управління процесами економічного розвитку й консервація такого стану справ є однією з провідних загроз економічній і загалом національній безпеці України. Тож збереження розриву між інтелектуальними та політичними (економічними) елітами, блокування інтелектуального підходу до переосмислення базових установок державного сприяння економічному розвитку є однією з фундаментальних загроз економічній безпеці держави, що серед іншого передбачає Україну як поле реалізації інструментальних настанов зарубіжних інтелектуальних еліт;

– вкрай низька екологічна свідомість, руйнація екологічної аксіології як прикладної сфери мислення. Саме через це екологічна злочинність залишається одним із найбільш економічно прибуткових різновидів економіко-кримінальних промислів (а надто у сфері надкористування) в Україні.

2. *Економіко-кримінальні практики* як безпосередньо діяльнісний вимір загроз економічній безпеці. Він репрезентований декількома базовими сферами розгортання цих практик як чинників у механізмі самодетермінації злочинності та підриву економічної безпеки, а саме:

– корупційною злочинністю, що є функціонально та за ступенем поширеності наскрізною для всього державного апарату, значного сегменту великих приватних бізнес-компаній. Саме корупційна злочинність є одним із найбільш потужних факторів симуляції державної політики у всіх сферах і напрямках: економічному, гуманітарному, безпековому тощо;

– політичною злочинністю і, зокрема, політичною корупцією як відносно самостійним блоком загроз економічній безпеці;

– діяльністю організованих злочинних угруповань у банківсько-кредитній, зовнішньоекономічній сфері, у сфері природокористування, енергетиці тощо. Перелік стратегічно важливих сфер економіки, де відтворюються стійкі кримінальні промисли, є відкритим. Водночас варто підкреслити, що тільки організовані кримінальні практики можливо розглядати у контурах кримінологічної моделі внутрішніх загроз економічній безпеці держави. Певна річ, поодинокі, позасистемні злочинні прояви у своїй масі також можуть за певних обставин зрости до рівня загроз. Але у неорганізованій злочинній діяльності вкрай низький криміногенно самодетермінаційний потенціал, що змушує шукати дійсні загрози у поза безпосередньо діяльнісній площині, зокрема в інституційній, у т. ч. й у дисфункційності правоохоронних органів.

3. *Соціальні інститути* постають окремим виміром візуалізації загроз економічній безпеці, що є логічним продовженням попередньо описаного, його доповненням, інакшим

ракурсом аналізу. Серед кримінологічно значущих у досліджуваному контексті інститутів варто виділити декілька груп:

– інститути тіньової економіки, які сформувалися як функціональні альтернативи легальним, офіційним. Вони виникають, розвиваються або щодо загалом злочинного виду діяльності (як-то незаконне видобування корисних копалин загальнодержавного значення у кримінально-промислових формах), або щодо законного (квазіправового) виду економічної діяльності, але із широким застосуванням акцесорних кримінальних практик.

Немає потреби в цій роботі зупинятися на масштабах тіньового сектору економіки. Навряд чи можуть бути точні експертні підрахунки з цього приводу. Лише приблизні їх оцінки коливаються у межах 50–70% у зіставленні з відкритою економікою країни. Хоча, звісно, навіть ці цифри є лише приблизним і вельми оптимістичним орієнтиром. Структура ж тіньового сектору у найбільш загальних контурах відтворює легальну економіку. Ба більше: вони один від одного не віддільні, взаємоінтегровані, взаємозалежні. Тому й злочинні практики, враховуючи їх усталеність, внутрішньосистемну унормованість, узвичаєність, стійкість, захищеність від зовнішнього деструктивного впливу набули характеру повноцінних фактично економічних інститутів, функціонування яких є істотним блоком до інтенсифікації національного зростання, до якісної реструктуризації економічної системи держави. Усвідомлення цієї обставини ставить на порядок денний як одне із завдань стратегічного порядку кримінологічне забезпечення деінституціоналізації тіньової економіки, декриміналізації економічних практик;

– дисфункція соціальних інститутів є негативним (на фоні функціональності інститутів тіньової економіки), інверсійним доповненням інституціональної панорами кримінологічної моделі загроз економічній безпеці. Йдеться про значну дисфункцію:

а) політичних інститутів, таких, зокрема, як політичні партії, вибори, парламентський контроль, мажоритарне представництво, парламент як такий (через функціональну закритість, у т. ч. й від інтелектуальних еліт, їх вплив на парламент, на його порядок денний нікчемний) тощо. *Симулятивно-політичні інститути є інструментами кримінально-олігархічної експлуатації народних багатств, легістсько-функціональним ерзацом структур глибокої «держави»;*

б) правоохоронних інститутів, що може бути виявлено як через аналіз діяльності окремих видів правоохоронних органів (НАБУ, ДБР, Національної поліції, прокуратури та ін.), так і за лініями діяльності, зонами їх спільної відповідальності у спектрі протидії економічній злочинності (в т. ч. й корупційній, умисній екологічній);

в) суду як соціального інституту. Намагання створити специфічний орган, антикорупційний суд є наочним тому підтвердженням, маніфестом антикорупційної дисфункції. Однак, на жаль, відсутнє розуміння очевидної наукової істини, що не частини формують ціле, а ціле розкладається на частини. Тож навряд чи від цього новоствореного органу варто очікувати серйозних зрушень щодо приведення у належну функціональну спроможність судової системи за лінією протидії корупційній злочинності.

II. Кластерно-дискретний порядок, який визначає бачення внутрішніх загроз економічній безпеці держави на рівні окремих мережевих кластерів (узагальнених різновимірних груп факторів – загроз) і їх зв'язків. Можливо виділити декілька вузлових кластерів, до яких функціонально «підключені» більшість інших:

– соціокультурні загрози визначаються низьким рівнем економічної, фінансової, екологічної культури населення, дисфункцією інститутів освіти, нерозвиненістю соціальних навичок самоосвіти, соціально-політичним патерналізмом, фронтірністю держави й суспільства загалом і т. п.;

– політичні кримінально-криміногенні загрози, що фіксуються як кримінальні практики у сфері політики, а також політичні фактори економічної злочинності, криміногенні політичні рішення як з оформленням у нормативно-правових актах за відсутності кримінологічної експертизи, так і без такого оформлення;

– кримінально детерміновані екологічні загрози, які стали наслідком варварського поводження з національними природними багатствами, їх корпоративної експлуатації. Наслідком маємо невідновні порушення екосистем, неможливість ефективного продовження господарської діяльності за багатьма напрямками через забруднення підземних вод, винищення лісових масивів, розмивання ґрунтів і т. д.;

– медико-соціальні загрози, що виявляються у поширеності захворюваності населення на алкоголізм, наркоманію, погіршення психічного здоров'я, а це, серед іншого, тягне й відомі негативні соціально-економічні наслідки;

– технологічні загрози: а) відсталість технологій управління сприянням економічному зростанню; б) технологічна застарілість більшості стратегічно важливих підприємств, відсутність належного інвестування у їх модернізацію, що також є наслідком олігархічної монополізованості секторів економіки; в) низький ступінь захисту об'єктів критичної економічної інфраструктури (атомних, гідроелектростанцій, логістичних об'єктів, інформаційних ресурсів, електронних систем Національного банку України) від кібератак, потенційних терористичних атак та ін.;

– фінансово-корпоративні ризики: а) монополізованість окремих стратегічних секторів національної економіки, зокрема електроенергетики; б) фактична «зачиненість» абсолютної більшості великих прибуткових акціонерних компаній щодо інвестування в них через акціонерний капітал громадянами України. Частка населення нашої держави, котра володіє корпоративними правами, мізерна, що блокує можливість розширення внутрішнього інвестування в національну економіку.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що тільки кримінологічна модель загроз економічній безпеці може бути адекватною ґносеологічною реакцією на дослідження вказаної безпеки як цілісного феномену, об'єкта кримінологічного забезпечення. Водночас кримінологічне моделювання у цій сфері відзначається низкою особливостей, передбачає врахування багатовимірності соціально-економічного простору, його вмонтованості в інший багатопростірний метапорядок соціальності як такої. Відтак і класичний набір факторів кримінологічного моделювання має доповнюватися баченням постмодерної багатоманітності, нелінійності мислення, діяльності, інституціоналізації соціальних практик. Таким чином, запропоновано два порядки відповідної моделі: кластерно-транспарентний і кластерно-дискретний. Їх змістовне насичення є лише першою спробою дати відповідь на каскад складних питань про кримінологічну організацію безпечного середовища функціонування національної економіки за параметрами внутрішніх загроз. Тому виділені модельні виміри та кластери не є вичерпними, можуть і мають доповнюватися, оновлюватися, адаптуватися під запити конкретної кримінологічної практики.

Список використаних джерел:

1. Економічна безпека України : монографія / Т.Є. Воронкова, І.М. Грищенко, М.П. Денисенко, О.К. Малютін, Т.М. Янковець та ін. ; за ред. В.Г. Федоренка, І.М. Грищенка, Т.Є. Воронкової. Київ : ТОВ «ДКС центр», 2017. 462 с.
2. Афонцев С.А. Дискуссионные проблемы концепции национальной экономической безопасности. *Россия XXI*. 2001. № 2. С. 38–67.
3. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування : монографія / Л.С. Шевченко, О.А. Гриценко, С.М. Макуха та ін. ; за ред. Л.С. Шевченко. Харків : Право, 2009. 312 с.
4. Злочинність у сфері економіки: проблеми прогнозування, планування та координації заходів протидії / Г.Ю. Дарнопих, О.Г. Кальман, І.О. Христин та ін. ; за ред. О. Г. Кальмана. Харків : Вид-во «Новасофт», 2005. 255 с.
5. Економічна безпека держави: стратегія, енергетика, інформаційні технології : монографія / В.І. Мунтіян, М.М. Петрушенко, О.В. Прокопенко та ін. ; за ред. С.О. Лук'яненко, Н.В. Карасвої. Київ : Вид-во ООО «Юрка Любченка», 2014. 468 с.

